

СТРУКТУРА І СЕМАНТИКА МОВНИХ ОДИНИЦЬ

УДК 811.161.2'367.2

Н.А. Березовська-Савчук

СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПАРЕМІЙ ІЗ ПРЕДИКАТАМИ СТАНУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Березовська-Савчук Н. А. Структурні особливості паремій із предикатами стану в українській мові.

Статтю присвячено дослідженню структурних особливостей паремій із дієслівними та прислівниковими предикатами стану в українській мові, виявленню основних принципів, на яких ґрунтоване розмежування прислів'їв і приказок на конструкції простої і складної синтаксичної структури.

Ключові слова: паремія, предикат, стан, судження, зіставлення, паралелізм, контраст.

Berezovskaya-Savchuk N. A. Структурные особенности паремий с предикатами состояния в украинском языке.

Статья посвящена исследованию структурных особенностей паремий с глагольными предикатами и предикатами-наречиями состояния в украинском языке; выявлению основных принципов, на которых основано разграничение пословиц на конструкции простой и сложной синтаксической структуры.

Ключевые слова: паремии, предикат, состояние, суждение, сопоставление, параллелизм, контраст.

Berezovska-Savchuk N. A. Structural peculiarities of paremias with predicates state in the Ukrainian language.

The article studies the structural peculiarities of paremias with verbal and adverbial predicates state in the Ukrainian language, revealing the basic principles upon which delimitation based of proverbs and sayings on designs simple and complex syntactic structures.

Key words: paremias, predicate, state, opinions, comparisons, parallelism, contrast.

Паремії як цілісні семантико-синтаксичні народні вислови, які ґрунтуються на спостереженнях над навколишнім життям і взяті з різних джерел народної словесності, є предметом вивчення багатьох наук, як-от: фольклористики, пареміології, етнографії, літературознавства, історії тощо. У лінгвістиці паремійні одиниці різнобічно досліджуються в аспектах семантики, стилістики та функціонування на матеріалі різних мов. При цьому недостатньо з'ясованим залишається структурний статус прислів'їв і приказок як

об'єктів мовознавчого дослідження, що ґрунтується на певних принципах побудови й виділення цих одиниць в окремий статус, що йзумовлює актуальність пропонованої статті.

Дослідники паремій загалом дотримуються думки, що цим мовним знакам притаманні такі основні конституційні ознаки, як семантична цілісність, сталість, постійний компонентний склад, відтворюваність, здатність виражати певні граматичні категорії, що властиві всім одиницям фразеологічного рівня мови [1, с. 89–91; 5, с. 18]. З. Коцюба трактує прислів'я і приказки як особливу групу мовних одиниць комунікативного типу в межах фразеологічного рівня, яка, незважаючи на всі спроби структурних пареміологів вибудувати струнку систему паремійних моделей, не є однорідною ні за структурою, ні за семантикою, ні за функціями [8, с. 74].

О. Дуденко релевантними ознаками паремій називає стійкість структури, відтворюваність, повчальність змісту; наявність граматично та інтонаційно оформленого судження; лаконічність народного поетичного висловлення; узагальнення головних закономірностей, життєвих правил або істин; наявність конотативного компонента, що містить оцінну інформацію, експресивність [6, с. 16].

Структурно-граматична організація паремій стала об'єктом аналізу в лінгвістиці порівняно недавно. Так, Т. Ніколаєва докладно розглядає граматичні категорії, зокрема статус дієслова й іменника в російських прислів'ях [10, с. 314–319], а Г. Благова простежує зміни в мовній тканині прислів'їв у різних історичних умовах побутування, групує матеріал за належністю до певної частини мови чи за виконуваною синтаксичною функцією [4, с. 108–121]. Граматичні особливості різномовних паремій досліджували С. Величко, О. Корень, А. Крікманн, О. Наконечна, О. Приймачок, В. Прутчикова, Г. Садова, З. Тарланов та ін.

Дослідження семантики і стилістики різномовних паремійних одиниць у багатьох працях безпосередньо пов'язане з вивченням особливостей їх структурно-синтаксичної організації і функційних можливостей [2; 4; 9; 12], адже функціональну самостійність паремій забезпечують особливі форми номінації (образна, неозначено-суб'єктна, безсуб'єктна, непряма) та предикації (розгорнута, згорнута, глибинна) [8, с. 75].

Саме у структурно-синтаксичній організації прислів'їв, яка

залишається незмінною впродовж століть, дослідники вбачають секрет довершеності паремій, які є надійною основою для аналізу взаємозв'язків категорій граматики і поезики [1; 7; 8; 9]. Названі взаємозв'язки особливо виразно простежуються в найбільш репрезентативних групах паремій, побудованих на основі порівняння [5; 6; 12] і контрасту, що реалізується в таких широко вживаних у прислів'ях і приказках прийомах, як антитеза й оксюморон [8; 12].

Синтаксичні особливості паремій підвищують їх цінність для лінгвокультурологічних досліджень щонайменше з двох причин. По-перше, прислів'я як еквівалент речення актуалізує лінгвокультурні концепти. По-друге, модальний статус паремії дає змогу інтерпретувати первинну інформацію саме так, а не інакше: як реальну чи нереальну, можливу чи неможливу, бажану чи небажану тощо [11]. Здатність паремії відображати цінності та поведінкові стереотипи і настанови народу забезпечується предикативністю прислів'я, його обов'язковим модальним значенням – відкритим (так звана суб'єктивна модальність) чи прихованим граматичною структурою (об'єктивна модальність). Такі характеристики залежать від предиката, який виступає граматичним центром усієї конструкції і визначає її основний зміст.

Значну кількість паремій в українській мові формують предикати, що позначають стан. У широкому витлумаченні семантика стану ґрунтується на ідеї статичної рівноваги, за якої нічого не виникає та не переміщується. Це може бути внутрішній стан (фізіологічні та психічні явища), зовнішній стан (розташування у просторі й буття), оптичні явища, вияви природи і под. У вужчому розумінні стан тлумачиться як одна з існуючих ознак предметів і явищ, що усвідомлюється як один з аспектів емоційно-вольового змісту людської психіки. Через це й передається словесними засобами як реакція людського організму – його переживання, тобто усвідомлюється в почуттях, сприйманнях, відчуттях і через них, наприклад: *соромно, весело, шкода* і т. ін. Ознака стану – належна чомусь або комусь [3, с. 6].

Виокремлення в українській мові групи предикатів, які позначають стан і мають специфічні семантико-синтаксичні характеристики, логічно передбачає диференціацію на дрібніші об'єднання з огляду на їхню значеннєву деталізацію. У мовознавстві

можна спостерігати спільну для всіх створених типологій тенденцію до розмежування стану людини і природи, або ж, іншими словами – внутрішнього й зовнішнього стану [3, с. 6]. Такий загальний поділ предикатів зі значенням стану визначений панівним у лінгвістиці антропоцентричним підходом до аналізу мовних явищ. З огляду на те, що центральною в осмисленні навколишнього світу й інтерпретації цього світу в мові є людина, то відображення дійсності в пареміях може бути подвійним: крізь її внутрішній світ або ж поза цим світом, збоку, з позицій так званого «стороннього споглядача». Відповідно, стан, у якому перебуває та чи та реалія, може бути потрактований як такий, що стосується самої людини – суб'єкта інтерпретації (внутрішній) або ж такий, що її не стосується, але констатований нею (зовнішній).

В українській мові предикати стану виступають структурно-семантичними центрами в пареміях різної структури. Це дає змогу диференціювати прислів'я і приказки на дві основні групи: із простою структурою та зі складною структурою. У кожній із цих груп предикати виявляють специфічні синтаксичні властивості.

Паремії простої структури (узагальнювальні чи алегоричні судження). Такі конструкції побудовані на основі прислівникового або дієслівного предикату стану й містять коротке та ємне повідомлення, повчання чи узагальнення національно-культурного досвіду. Наприклад: *Доброму чоловікові скрізь добре* (4, с. 263); *Усяка пташка своє місце знає* (3, с. 213).

Прислівникові предикати в прислів'ях і приказках простої структури можуть виражати як зовнішній стан природи чи довкілля, так і внутрішній стан суб'єкта (особи). При цьому зовнішній стан зазвичай має переносне значення. Прислівники в аналізованих пареміях виражають стан навколишнього середовища (довкілля), спричинений: 1) дією високої чи низької температури (*холодно, морозно, зимно, свіжо, тепло, гаряче, спекотно, душно*), наприклад: *І тут гаряче, і там боляче* (3, с. 68); *Мерзлякуватому й на печі холодно* (3, с. 70); *І холодно, і голодно, і додому далеко* (4, с. 21); 2) атмосферним впливом (*вогко, мокро, сиро, сухо, сонячно, похмуро, хмарно, слизько, вітряно*), наприклад: *На рідній вулиці і в дощ сонячно* (2, с. 65); *Мокро, сиро, але мило* (4, с. 186); 3) інтенсивністю освітлення (*темно, півтемно, поночі, зоряно, світло, ясно*),

наприклад: *Перед сонячним ранком завжди темно* (4, с. 21); *Світлій голові завжди на вулиці ясно* (2, с. 54).

Окремою підгрупою доцільно виділити прислівникові предикати з оцінним значенням (*добре, чудово, гарно, погано, тяжко, зле, страшно, нелегко*), наприклад: *Добре річці з потоками* (3, с. 57); *Все добре у свій час* (3, с. 71); *Старій бабці добре і в шапці* (4, с. 202); *Лінивому все тяжко* (4, с. 114).

Внутрішній, психо-емоційний стан суб'єкта, виражений у пареміях із прислівниковими предикатами, доцільно розмежувати на: 1) негативний внутрішній емоційний стан суб'єкта (*погано, прикро, тяжко, важко, зле, боляче, гірко, кепсько, гнітюче, досадно*), наприклад: *І без жінки зле, і з жінкою недобре* (4, с. 182); 2) стан нудьгування, тривожності, дискомфорту (*сумно, смутно, тужно, печально, нудно, марудно, байдуже, тоскно, самотньо, нестерпно, неспокійно, тривожно, тісно, незручно, незатишно* тощо), наприклад: *Сумно в грудень і на свято, і в будень* (3, с. 88); *За рідною землею і в небі скучно* (4, с. 53); 3) піднесений внутрішній стан суб'єкта (*весело, радісно, ясно, легко, гарно, прекрасно, любо, погідно, тепло, добре, мило, втішно, славно, легко*), наприклад: *Вдвох і плакати легше* (4, с. 51); *Гарній дівці гарно і в ганчірці* (4, с. 155).

Дієслівні предикати в пареміях української мови також позначають передусім зовнішній стан у переносному сенсі. Це, зокрема: 1) атмосферні явища (*негодити, гриміти, вітрити, штормити, дощити, мрячити, сніжити, туманити, хмарити, вияснятися, розпогодитись, зоріти, лити, крапати, капотіти*), наприклад: *Кожний вітер по-своєму дме* (3, с. 64); *Грім б'є у високе дерево* (3, с. 64); *Тепер уже не тим вітром повіяло* (3, с. 64); *В осінній час сім погод у нас: сіє, віє, туманіє, шумить, мете, гуде і зверху йде* (3, с. 62); 2) стан природи, спричинений дією високої чи низької температури (*холодати, тепліти, парити, припікати, приморожувати, підморожувати*), наприклад: *До першого грому земля не розмерзається* (3, с. 368); *Без матері і сонце не гріє* (4, с. 187); 3) оптичний стан (*блищати, блистіти, блимати, виднітися, вилискувати, жевріти, іскритися, майоріти, горіти, поблискувати, проблискувати, світитися, сяяти, палати, палахкотіти, пломеніти, темніти, ясніти, тліти*), наприклад: *Блисне сонце і в наше віконце* (3, с. 50); *Молодий місяць не всю ніч*

світить (3, с. 50); *Після дощу сонце засяє* (3, с. 50); *Сонце на всіх однаково світить* (3, с. 51).

Дієслівні предикати внутрішнього стану в пареміях української мови виражають: 1) фізичний та фізіологічний стан (*боліти, хворіти, мерзнути, мліти, дрижати, тремтіти, знемагати, грітися, холонути*), наприклад: *Погане поросятко і в жнива мерзне* (3, с. 176); *Захворів Іванко, аж опух до ранку* (4, с. 120); 2) психо-емоційний стан (*горювати, журитися, печалитися, сумувати, тужити, злоститися, сердитися, гніватися, злитися, лютувати, шаленіти, нудьгувати, нудитися, скніти, хвилюватися, непокоїтися, драгуватися, нервуватися, радіти, тішитися, насолоджуватися, веселитися, умлівати* тощо), наприклад: *Літом і баба на піч сердиться* (3, с. 81); *Робота не дає журбі журитися* (1, с. 193); *Бідному у багатого жить – або плакати, або тужити* (1, с. 203); 3) інтелектуальний стан (*узнавати, розуміти, пригадувати, пам'ятати, уявляти, знати, цікавитися, чудуватися*), наприклад: *В лиху годину узнаєш вірну людину* (1, с. 26); *Свій своєму лиха не мислить* (1, с. 104); *В біді пізнавай приятеля* (1, с. 24); *В дорозі, в гостині пам'ятай о художині* (3, с. 149); *Він знає дев'ять ремесл, а десятю жеброту* (4, с. 23).

Різновидом паремій простої структури є конструкції із запереченням, а також із подвійним запереченням. Наприклад: *Без біді друга не пізнаєш* (1, с. 23); *Не всякі сліди вітер піском заносить* (3, с. 64); *В марець не замерзне й старець* (3, с. 85).

Паремії складної структури, що містять кілька суджень, формулюють умовивід: *Він знає, почім ківш лиха* (4, с. 21); *Багач чудується, чим бідний годується* (4, с. 24). Такі конструкції побудовано на принципах зіставлення, контрасту, паралелізму та причиново-наслідкових відношень. Відповідно, у межах аналізованої групи виділяємо окремі підгрупи прислів'їв і приказок.

1. Паремії, побудовані на принципі зіставлення (порівняння). У таких прислів'ях стан суб'єкта чи адресата мовлення порівнюється, зіставляється із якістю певного об'єкта, явища дійсності тощо або зі станом іншого суб'єкта. Наприклад: *Бійся друга, як ворога* (1, с. 65); *Чоловік без волі нудиться, як кінь на припоні* (1, с. 180); *Правда пече, як кропива, а колеться, як їжак* (1, с. 185).

За принципом зіставлення, або порівняння, будуються паремії з прислівниковими та дієслівними предикатами: 1) зовнішнього стану,

наприклад: *У грудні тепло, як за лихим паном* (3, с. 88); *Ні холодно, ні душно, як на святках у сіряках* (3, с. 69); *Темно в хаті, як у горобину ніч* (3, с. 52); *Темно, хоч очі виколи* (3, с. 52); *Темно, хоч падай* (3, с. 52); *Темно, хоч татарву веди* (3, с. 52); *Січень не так січе, як у вуха пече* (3, с. 84); *Як вересніє, то дощик сіє* (3, с. 88); *Взими сонце, як мачуха: світить, та не гріє* (3, с. 50); *Тихо, хоч мак сій* (4, с. 54); 2) внутрішнього стану, наприклад: *Любо й нььці, як дитина в честі* (4, с. 188); *Смутно, як в грудні пополудні* (3, с. 88).

2. Контрастні паремії в основі мають протиставлення певних станів (зовнішніх чи внутрішніх) або алегоричне протиставлення певному стану якогось явища дійсності, якості, дії і под. Наприклад: *Не той друг, що лащитья, а той, що печалиться* (1, с. 23). Загалом аналізовані прислів'я ґрунтовані на антитезі, в основі якої – суперечність між явищами дійсності, заперечення однієї думки іншою тощо.

Предикатами таких паремій виступають прислівники на позначення зовнішнього стану, наприклад: *Сьогодні густо, а завтра пусто* (3, с. 355); *У червні на полі густо, а в коморі пусто* (3, с. 87); *Хоч не пишно, аби затишно* (3, с. 138). Властиве аналізованим пареміям також і вираження предикатної семантики внутрішнього стану, наприклад: *На красуню дивитись любо, а з розумною жити добре* (4, с. 157); *За молодим жити весело, а за старим – затишно* (4, с. 185).

Поряд із прислівниками в таких конструкціях активно функціонують дієслівні предикати на позначення внутрішнього стану, наприклад: *Поїхав погостювать, а прийшлося горювать* (1, с. 37); *Доки не женився, доти не журився, а як оженився, то й зажурився* (4, с. 169).

Дієслівні предикати зовнішнього стану в українських пареміях уживаються нечасто, наприклад: *Хоч мороз і припікає, зате комарів немає* (3, с. 68); *Сонце блищить, а мороз тріщить* (3, с. 51).

Контрастні паремії з предикатами стану в українській мові є одними з найпоширеніших. Це зумовлено тим, що сам прийом антитези, який лежить в основі побудови аналізованих висловів, є широко вживаним у народній творчості, зокрема в образних і стислих текстах повчального змісту.

3. Принцип паралелізму лежить в основі стилістичної фігури, яка

ґрунтується на однотипній синтаксичній побудові двох або більше суміжних мовних одиниць, що породжує відчуття їхньої симетрії. Найчастіше паралелізм, симетрія в синтаксичній побудові паремії супроводжується образним зіставленням між станом природи і станом суб'єкта (особи). Наприклад: *Пташка радіє весні, а дитя – матері* (4, с. 189); *На сонці тепло, а біля матері добре* (4, с. 188).

Предикатами в пареміях, побудованих за принципом паралелізму, в основному виступають дієслова на позначення зовнішнього і внутрішнього стану, рідше – прислівники, наприклад: *Січень січе, ще й морозить, тазда з лісу дрова возить* (3, с. 84); *На роботі умліває, – біля миски упріває* (3, с. 282); *Як їсти, то впріє, а як робить, то мерзне* (1, с. 281).

4. Паремії, побудовані на причиново-наслідкових відношеннях, виражають реальний або можливий (гіпотетичний) стан суб'єкта, який виникає внаслідок певних дій, поведінки, звичок, дотримання тих чи тих порад тощо. Наприклад: *Козак зажурився, що рано оженився* (4, с. 169); *Добре тим живеться, де гуртом сіється і жнеться* (1, с. 275).

Предикатами в таких конструкціях виступають: 1) прислівники зовнішнього і внутрішнього стану, наприклад: *Кому влітку холодно, тому взимку голодно* (3, с. 81); *Кому місяць світить, тому і зорі всміхаються* (3, с. 50); *Добре було при діду: щодня рибка к обіду* (4, с. 202); 2) дієслова зовнішнього і внутрішнього стану, наприклад: *Блискавка блисне – й камінь трісне* (3, с. 62); *Вітер не дме, то й очерет не шумить* (3, с. 63).

Отже, дослідження структури паремій в українській мові із загальною семантикою стану суб'єкта засвідчило, що ці конструкції сформовані передусім прислівниковими й дієслівними предикатами, покликаними виражати широку ідею статичної рівноваги в мові. При цьому така рівновага вербалізується в пареміях на ґрунті уявлень про стан довкілля (зовнішній стан) або про фізичний чи психо-емоційний стан самого суб'єкта (внутрішній стан). Структурна неоднорідність паремій дає змогу диференціювати їх за двома основними групами, у межах яких виділяються висловлення, побудовані на принципах зіставлення, контрасту, паралелізму й причиново-наслідкових відношень. При цьому кожній паремії із загальною семантикою стану властива семантична ємність і структурно-синтаксична цілісність.

Література

1. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології / М. Ф. Алефіренко. – Харків : Вища школа, 1987. – 136 с.
2. Барли Н. Структурный подход к пословице и максиме / Н. Барли // Паремнологические исследования. – М. : Гл. ред. восточной л-ры, 1984. – С. 126–148.
3. Березовська-Савчук Н. А. Дистрибутивні характеристики предикатів стану в українській літературній мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Н. А. Березовська-Савчук. – Луганськ, 2013. – 18 с.
4. Благова, Г. Ф. Пословица и жизнь : Личный фонд русских пословиц в историко-фольклористической ретроспективе / Г. Ф. Благова. – М. : Изд. фирма «Восточн. литература» РАН, 2000. – 222 с.
5. Величко С. І. Фразеологізми-прислів'я як конституенти функціонально-семантичного поля спонування в сучасній німецькій мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук / С. І. Величко. – К., 1996. – 21 с.
6. Дуденко О. В. Номінативна та комунікативна природа українських паремій : автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. В. Дуденко. – К., 2002. – 19 с.
7. Корень О. В. Системно-функціональні особливості англійських прислів'їв : автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. В. Корень. – Харків, 2000. – 19 с.
8. Коцюба З. Лінгвістичні аспекти дослідження прислів'їв і приказок / З. Коцюба // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Вип. 24. – ДонНУ, 2012. – С. 74–78.
9. Наконечна О. І. Категорія об'єктивної модальності в українських прислів'ях і приказках : автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. І. Наконечна. – К., 1997. – 25 с.
10. Николаева Т. М. Обобщенное, конкретное и неопределенное в паремии / Т. М. Николаева // Малые формы фольклора : сб. статей памяти Г. Л. Пермякова. – М. : Восточная л-ра, РАН, 1995. – С. 311–324.
11. Приймачок О. Оптатив в українських пареміях : [Електронний ресурс] / О. Приймачок // Рідна мова. – № 40. – Режим доступу : http://www.interklasa.pl/portal/dokumenty/ridna_mowa_uk/index.php?page=optativ-v-ukra-nskih-parem-yah
12. Садова Г. Ю. Семантико-синтаксична організація компаративних паремій : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Г. Ю. Садова. – К., 2006. – 19 с.

Список використаних джерел

1. Прислів'я та приказки : Взаємини між людьми / [вст. ст., упоряд. М. М. Пазяк]. – К. : Наукова думка, 1991. – 440 с.
2. Прислів'я та приказки : Людина. Родинне життя. Риси характеру / [вст. ст., упоряд. М. М. Пазяк]. – К. : Наукова думка, 1990. – 528 с.
3. Прислів'я та приказки : Природа. Господарська діяльність людини / [вст. ст., упоряд. М. М. Пазяк]. – К. : Наукова думка, 1989. – 480 с.
4. Українські прислів'я та приказки / [упоряд. С. Мишанич, М. Пазяк]. – К. : Дніпро, 1983. – 390 с.

Стаття надійшла до редакції 16.03.2015 р.